

داعی عمادالدین ادریس و کتاب

عیون الاخبار و فنون الآثار

ناقد: محمد کاظم رحمتی

الداعی عمادالدین ادریس بن الحسن الأنف المتوفی سنة ۸۷۲، السبع الرابع من عیون الأخبار و فنون الآثار، حققه و قدم له و وضع فهارسه مأمون الصاعرجی (معهد الدراسات الإسماعیلیه و المعهد الفرنسی لشرق الأدنی، لندن - بیروت، دمشق و عمان ۲۰۰۷).

اشاره

در سال ۲۰۰۳ معهد مطالعات فرانسوی در دمشق طرحی برای مشارکت چاپ کامل کتاب عیون الاخبار و فنون الآثار داعی عمادالدین ادریس بن حسن أنف (متوفی ۸۷۲) به مؤسسه مطالعات اسماعیلیه لندن ارائه کرد که پذیرش آن، نقطه آغاز برای تکمیل چاپ این اثر برجسته در سنت تاریخ نگاری اسماعیلیه قرار گرفته است. کتاب عیون الاخبار که در هفت مجلد تألیف شده، اهمیت فراوانی دارد. نخست آن که بعد از آثار قاضی نعمان، مهم ترین کتاب تاریخ نگاری در سنت اسماعیلیه است و دیگر آن که به قلم داعی یمنی از سنت طیبی نگاشته شده است.

در این مجموعه هفت جلدی، داعی عمادالدین ادریس تاریخ شکل گیری اسماعیلیه از آغاز تا سقوط فاطمیان مصر را بازگفته است. قرار است که مجلدات اول تا سوم کتاب را احمد شلیلات، جلد چهارم (اثر مورد بحث در نوشتار فعلی) را مأمون صاعرجی، جلد پنجم را یوسف فطوم، جلد ششم را محمود فاخوری و آخرین مجلد را ایمن فواد سید تحقیق کند که تا به حال مجلد هفتم و مجلد چهارم منتشر شده اند. نوشتار حاضر گزارشی از مجلد چهارم است.

دانش تاریخ‌نگاری اسلامی، یکی از فربه‌ترین سنت‌های اسلامی است و کثرت آثار تاریخ‌نگاری اسلامی شهادی بر این ادعا است، هر چند از حیث روش تغییر و تحول‌چندانی را نمی‌توان در این سنت ملاحظه کرد. با این حال، در تاریخ‌نگاری رسمی گزارش جریان‌های غیر رسمی و قدرت‌های حاشیه‌ای، مسئله‌چندان مورد توجه نبوده و برای شناخت تاریخ این جریان‌ها بیشتر باید از نگاه‌سته مکتوب خود آن جریان‌ها بهره برد. یکی از جریان‌ها اسماعیلیه است که به دلیل درافتادن با قدرت‌های حاکم، گزارش‌های مغرضانه بیش از مطالب واقعی درباره آن‌ها در سنت رسمی تاریخ‌نگاری باقی مانده است و از طرفی، کم‌توجهی خود اسماعیلیان به تاریخ‌نگاری دشواری دیگری است. همچنین وجود جریان‌های مختلف فکری و انشقاقات مختلف در میان اسماعیلیه، گرچه از یک سو به دلیل کمتر مکتوب شدن سنت تاریخی اسماعیلیه بر دشواری شناخت تاریخ اسماعیلیه می‌افزاید، از سوی دیگر، باعث باقی ماندن برخی نصوص از سنت‌های دیگر اسماعیلیه شده است.

پس از دوران طلایی حکومت فاطمیان مصر و آثار تاریخ-نگارانه که مورخان دوران فاطمی نگاه‌سته‌اند، در دوران سقوط حکومت فاطمیان مصر، مهم‌ترین تاریخ‌نگار اسماعیلی داعی عمادالدین ادریس بن حسن بن عبدالله بن علی بن ولید آنف است که از خانواده‌ای مهم از اسماعیلیان یمن به نام ولید است که نقش مهمی در تثبیت دعوت طیبیان و استقرار آنها در یمن داشته‌اند. داعی عمادالدین در ۷۹۴ در قلعه شبام بر فراز کوه حراز یمن به دنیا آمد. عمادالدین که پس از عمویش علی بن عبدالله بن علی به مقام داعی مطلق جامعه طیبیان یمن دست یافت، نقش مهمی در حفظ جامعه اسماعیلیه در دوران پر آشوب روزگار خود داشته است.

اهمیت مهم داعی عمادالدین سوای شخصیت علمی و کلامی او، بیشتر به دلیل نگارش کتاب عیون الاخبار و فنون الآثار است که تاریخ رسمی از حرکت اسماعیلیان تا سقوط فاطمیان مصر است. به دلیل اهمیت عدد هفت، داعی کتاب خود را در هفت مجلد نگاه‌سته و در مجلد نخست شرح حال پیامبر را بیان کرده است که اهمیت آن به دلیل بیان نقطه نظر اسماعیلیه در این باب است و البته منابع اصلی او در تألیف این بخش چیزی جز همان مدونات مشهور سیره و مغازی نیست که در قرن دوم و سوم توسط عالمان مدینه تألیف شده است. جلد دوم و سوم شرح حال علی بن

ابی طالب علیه‌السلام است و شرح حال حسنین (علیهما السلام) تا روزگار حسین بن احمد امام سائر اسماعیلی دور نخست ستر، موضوع بحث جلد چهارم. جلد پنجم دربردارنده تاریخ اسماعیلیان از دوران دعوت در یمن و شمال آفریقا است که در نهایت به تأسیس حکومت فاطمیان در رقاده در ۲۹۷ انجامیده که داعی عمادالدین شرح حال خلفاء فاطمی از عبیدالله المهدی تا منصور را در این مجلد ذکر کرده است.

جلد ششم دوران متأخر حکومت فاطمیان مصر از زمان معز خلیفه قدرتمند فاطمی تا سال‌های آغازین حکومت المستنصر را دربر دارد. مجلد هفتم و آخرین بخش کتاب عیون الاخبار و فنون الآثار دوران پایانی حکومت مستنصر را دربر دارد که بعد از مرگ او با اختلاف بر سر جانشینی او، جریان طیبی پدید آمده است. این بخش کتاب همچنین برای شناخت و آگاهی از تاریخ اسماعیلیان یمن (صلیحیون) اهمیت فراوانی دارد که پیشتر ایمن فؤاد سید متن آن را منتشر کرده است.

گفتم که سنت تاریخ‌نگاری اسماعیلیان بیشتر مدیون تلاش-های قاضی نعمان است که با نگارش آناری چون شرح الاخبار و کتاب افتتاح الدعوة نقش بزرگی در تاریخ‌نگاری اسماعیلیه ایفا کرده است. به دلیل آن که کتاب شرح الاخبار اثری در شرح حال پیامبر و اهل بیت بوده، این کتاب یکی از مهم‌ترین منابع داعی عمادالدین در شرح حال حسنین و تألیف بخش چهارم کتاب خود بوده است. همچنین از آن‌جا که منابع زیدی نیز حاوی مطالب ارزشمندی درباره حسنین بوده‌اند، عمادالدین از آن‌ها نیز در تألیف کتاب خود بهره برده است (در آغاز جزء چهارم، داعی عمادالدین حدیثی در فضیلت حسنین به نقل از کتابی از امام زیدی یمن الهادی الی الحق یحیی بن حسین (متوفی ۲۹۸) نقل کرده است) (ص ۱۰).

حذف اسانید هر چند امکان‌شناسی منابع را دشوار کرده، اما می‌توان برخی از منابع مورد استفاده داعی عمادالدین را شناسایی کرد. در حقیقت بخش اعظمی از مطالب بخش مربوط به حسنین، برگرفته از کتاب شرح الاخبار قاضی نعمان است که البته مصحح محترم متوجه این نکته نشده‌اند همچنان که در جایی از کتاب که داعی عمادالدین ادریس (ص ۴۸۲) از این کتاب به نام یاد کرده در پاورقی از آن اظهار بی‌اطلاعی کرده‌اند؛ با این که متن کتاب سال‌ها قبل در قم منتشر شده است.

دیگر اثر قاضی نعمان که نسخه‌ای از آن در اختیار داعی عماد-

الدین ادریس بوده و نقلی از آن با تصریح به نام کتاب آورده، کتاب المناقب و المثالب (ص ۴۴۳، ۴۴۹) است که اثری مهم و دفاعی ایدئولوژیک از خلافت فاطمی در برابر خلافت امویان اندلس بوده است. مصحح محترم در یادداشتی گفته اند که در میان آثار قاضی نعمان چنین کتابی را نیافته اند؛ هر چند در منابع شرح حال او به این کتاب اشاره شده است. شاید مراجعه به کتاب کتاب‌شناسی و شرح حال عالمان در ادب اسماعیلی اثر اسماعیل قربان حسین پونا والا (مالبو، ۱۹۷۷) که چند نسخه از این کتاب را فهرست کرده، باعث رخ دادن این خطا نمی‌شد.^۱ متن کتاب المناقب نیز - البته نه به صورت انتقادی - در بیروت و به تحقیق ماجد احمد عطیه (مؤسسة الأعلمی للمطبوعات ۲۰۰۲/۱۴۲۳) منتشر شده است.

در موارد اندکی نیز داعی عمادالدین ادریس به منابع خود اشاره کرده از جمله نقلی از وفیات الاعیان ابن خلکان (صص ۱۶۶-۱۶۷) درباره نظر غزالی در لعن یزید که داعی عمادالدین ادریس بحث مفصلی در باب جواز لعن یزید ارائه کرده (صص ۱۶۶-۱۸۰) و در ضمن آن به نقل از کتاب الوجیهتین و الروایتین احمد بن حنبل (ص ۱۷۱) و نقلی از کتاب المعتمد فی الاصول ابویعلی بن فراء عالم و متکلم نامدار حنبلی (ص ۱۷۱) که در متن چاپی کتاب وی این مطلب درج نشده و احتمال مصحح این است که عمادالدین از تحریر المعتمد کبیر استفاده کرده باشد. دو نقل قول از کتاب خصائص الاثمه آمده که نظر مصحح آن است که مقصود عمادالدین ادریس کتاب خصائص الاثمه سید رضی (متوفی ۴۰۶) است، هر چند مطالب نقل شده در متن چاپی خصائص موجود نیست (صص ۱۸۱-۱۸۲). کتاب الملل و النحل ابوعبدالله محمد بن عبدالکریم شهرستانی اثری است که داعی عمادالدین ادریس در چند جا با تصریح به نام آن از آن نقل کرده است (صص ۲۰۸، ۳۴۳، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۴۵). نهج البلاغه دیگر اثری مورد استفاده داعی عمادالدین بوده که برخی از نامه‌های علی علیه السلام را به نقل از آن آورده است (ص ۲۸۷).

اهمیت خاص این بخش کتاب عیون الاخبار، به دلیل بیان رویکرد داعی عمادالدین ادریس در بیان حوادث تاریخی ناظر به قیام زیدین علی و حرکت زیدیه است (صص ۳۲۷-۳۴۸) که مهم-ترین چالش فراروی اسماعیلیان یمن و از سوی دیگر، سعی وی

در تثبیت جایگاه اسماعیلیه به عنوان سنت درست در تداوم حرکت اهل بیت است. اشارات داعی عمادالدین (صص ۳۳۳-۳۳۸) به امامان زیدی روزگار خود و اختلاف میان آن‌ها جالب توجه است. طعنه داعی عمادالدین به عقاید معتزلی زیدیه و شاگردی زیدین علی در نزد واصل بن عطا که در باب نبرد جمل عقیده‌ای نادرست داشته (ص ۳۴۱) و یا نقل قول‌های او از رساله به نام کتاب المنزله فی منزه (صص ۳۳۶-۳۴۰، ۳۴۵) که طعن‌های بر زیدیه دارد، در شناخت منازعات میان زیدیه و اسماعیلیه در یمن که منازعات خونینی از همان ایام الهادی الی الحق با یکدیگر داشته‌اند، جالب توجه است.^۲ در اشاره به تشتت نظام زیدیه در فقه و کلام، داعی عمادالدین از ناصر اطروش به عنوان نخستین عالم زیدی نام می‌برد که نظمی به عقاید و فقه زیدیه داده است (ص ۳۴۲)؛ هر چند عمادالدین نسب وی را اشتباه ذکر کرده است (و لم ینتظم أمر الزیدیه فی أصول مذهبهم و فروعه حتی ظهر صاحبهم ناصر الأطروش بخراسان، و هو أحمد بن یحیی بن عبدالله بن الحسن بن الحسن ...) و در ادامه از عدم شهرت او و این که کسی در نزد وی شاگردی نکرده و پس از مرگش عالمی که به تدوین عقاید او پرداخته باشد، سخن گفته است (... و لم یعرف له مذهب، و لا أخذ عن علمه أحد). که جمله این گفته‌های او نادرست است. اشارات داعی عمادالدین به منازعات میان دو جریان مهم فکری زیدیه در قرن ششم؛ یعنی جریان مطرفیه و مخترعه که مطرفیه در میانه منازعه مجبور به طلب کمک از خلافت عباسی شده بود، آخرین مطالبی است که وی درباره زیدیه آورده است (صص ۳۴۶-۳۴۸). تذکر دادن این اشتباهات داعی عمادالدین و مطالب نادرست او درباره زیدیه در پاورقی لازم بوده، اما مصحح محترم توجهی به این مطالب نشان نداده است.

شرح حال امام باقر علیه السلام (صص ۳۴۹-۳۶۶) با بیان روایت بلندی از مناظره میان آن امام همان با عالمی خارجی مذهب به روایت حکم‌بن عیینه است و در ادامه آن عمادالدین ادریس به تفصیل از شکل‌گیری قیام عباسیان و برخی حرکت‌های غلات در زمان امام باقر علیه السلام سخن گفته است (صص ۳۵۹-۳۶۵). شرح حال امام صادق علیه السلام اهمیت فراوانی دارد، چرا که اسماعیلیه سلسله امامت خود را از طریق فرزند آن

حضرت، اسماعیل به ایشان منتسب می‌کنند. نقل مناظراتی بلند میان آن حضرت با برخی از عالمان هم عصرشان برای نشان دادن جایگاه بلند فقهی و علمی امام صادق (علیه السلام) مطلب مورد توجه عماد الدین ادریس بوده است. ارسال دو داعی از جانب امام صادق علیه السلام به نام‌های حلوانی و سفیانی به مغرب که داعی عماد الدین این خبر را به نقل از کتاب افتتاح الدعوة قاضی نعمان نقل کرده، پایان بخش اخبار امام صادق علیه السلام است (صص ۴۶۸-۴۷۸). شرح حال اسماعیل بن جعفر بن محمد که سلسله امامت اسماعیلیه از طریق او تداوم یافته مهم‌ترین بخش کتاب است (صص ۴۷۹-۴۹۲).

عماد الدین همچنین بحث مفصلی درباره علویان قیام‌کننده در عصر نخست حکومت عباسیان آورده (صص ۴۵۳-۴۶۷، صص ۴۹۳-۵۰۱) که احتمالاً برگرفته از تاریخ طبری است. اهمیت بخش‌های پایانی این مجلد کتاب عیون الاخبار، در گزارش مفصل عماد الدین ادریس درباره ائمه دوران ستر است که بیشتر سنت طیبی و رویکرد آن‌ها در گزارش این دوران را بیان می‌دارد (برای تحلیل گزارش‌های مورخان درباره دوران ستر بنگرید به: تاریخ و عقاید اسماعیلیان از فرهاد دفتری).

عماد الدین (صص ۵۲۶-۵۵۹) همچنین بحثی درباره رسائل اخوان الصفا آورده و آن‌ها را تألیف شده توسط احمد بن عبدالله بن محمد بن اسماعیل دانسته است. بخش اعظمی از مطالب داعی عماد الدین ادریس درباره ائمه ستر برگرفته از کتاب افتتاح الدعوة است که متأسفانه مصحح محترم اشاره به آن نکرده‌اند. بی‌شک این مجلد کتاب عیون الاخبار برای پژوهشگران تاریخ اسماعیلیه و خلافت فاطمیان اهمیت فراوانی دارد و باید امیدوار بود که دیگر مجلدات کتاب نیز به سرعت منتشر شود.

پی‌نوشت:

1. Ismail K. Poonawala, *Biobibliography of Ismaili Literature* (Malbiu, 1977).

۱. برای مجادلات میان اسماعیلیان و زیدیه در یمن بنگرید به: آمین فؤاد سید، تاریخ المذاهب الدینیة فی بلاد الیمن حتی نهایة القرن السداس الهجری (الدار المصریة اللبنانیة، قاهره ۱۴۰۸/۱۹۸۸).